

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЧНІ ІМПЛІКАЦІЇ ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ІММАНУЇЛА КАНТА

У статті акцентовано увагу на тісному зв'язку антропології І. Канта з його лекціями з фізичної географії, який забезпечено новим емпіризмом, ґрунтованим на принципах прагматизму і космополітизму.

Ключові слова: антропологія, фізична географія, трансценденталізм, новий емпіризм, земний ландшафт, людський світ, пізнання людини, комунікація, прагматизм, космополітизм.

Тривале викладання Іммануїлом Кантом базових університетських курсів підштовхнуло його до нового розуміння наукового й освітнього значення антропології. Цей рух від метафізики та емпіричної психології (як «недолугої», за висловом Канта, частини метафізики) до нової антропології значно пришвидшився завдяки кільком важливим чинникам: по-перше, оформленню в 1770-х рр. власної філософської позиції – трансцендентального ідеалізму; по-друге, викладанню (з 1755 р.) ще однієї, зовсім не філософської дисципліни – фізичної географії. Відомо, що фізична географія була однією з улюблених академічних дисциплін німецького філософа, яку він читав найдовше – майже 40 років (до 1796 р.), тобто до завершення своєї університетської кар'єри¹.

Прижиттєві видання Кантової фізичної географії

Цікавою є історія видання Кантової фізичної географії. Перша (не санкціонована самим філософом) публікація з'явилася ще на початку ХІХ ст. за редакцією Йоганна Фолмера². Це величезне чотиритомне видання (у семи частинах загальним обсягом понад 2100 сторінок) сучасники сприйняли неоднозначно, оскільки в ньому залишилися нез'ясованими ті першоджерела, на основі яких його підготовлено. Єдине, що з цього приводу зазначає у передмові до першого тому Й. Фолмер, – це наявність у нього якихось (невідомих фахівцям) трьох студентських конспектів, які він використав для реконструкції Кантових лекцій із фізичної географії. Ці конспекти складені у 1778, 1782 і 1793 рр., тобто відтворюють різні періоди творчості Канта – ранньокритичний (конспект 1778 р.) і власне критичний етап. До

речі, сам Кант повністю спростував автентичність цього «піратського» першодруку, наголосивши не тільки на його незаконності, а й на невідповідності авторському баченню фізичної географії [9, с. 372]³. Натомість він санкціонував підготовку до друку лекційних матеріалів із фізичної географії під орудою свого приятеля Фрідріха Рінка⁴. Однак, попри пряму санкцію з боку Канта, і це видання ставлять під сумнів. Так, на початку ХХ ст. німецький кантознавець Ерик Адікес висловив думку, що текст лекцій суто компілятивний, оскільки некритично використовує студентські конспекти, на яких базовано друкований лекційний курс з фізичної географії [1]. Основну хибу Е. Адікес вбачав у тому, що Ф. Рінк намагався представити цей текст як цілісний авторський твір, який начебто репрезентує ідеї та підходи самого Канта. Адікес розглядав текст як некритичну компіляцію різних за якістю і часом написання нотаток самого Канта, а також студентських конспектів. Утім, як і у випадку з виданням Фолмера, матеріали, на основі яких Рінк підготував свій варіант Кантової фізичної географії, втрачено. І все ж, попри можливі сумніви і перестороги, слід визнати: ця чимала двотомна книжка дає певне уявлення про характер і спрямованість курсу фізичної географії, який викладав видатний філософ⁵.

Про відповідальне ставлення Канта до такого вочевидь нефілософського предмета свідчать ті доповнення до навчальних планів, які він робив, щоб розширити і поглибити цей курс. Особливу увагу Кант приділяв методам, способам вивчення фізичної географії, її структурі та змісту. Так,

³ Цікаво, що, попри пряму заборону Канта, Фолмер наважився перевидати ці матеріали ще раз.

⁴ Матеріали Ф. Рінка вийшли у 1802 р. з такою назвою: “Immanuel Kants physische Geographie Auf Verlangen des Verfassers aus seiner Handschrift herausgegeben und zum Theil bearbeitet von Dr. Friedrich Theodor Rink”.

⁵ Про формування і значення фізичної географії для кантівської антропології див. працю відомого німецького кантознавця В. Старка [14].

¹ Див. ґрунтовний огляд Кантових географічних ідей і підходів у [3; 6; 11–12].

² Ідеться про видання: Immanuel Kants. Physische Geographie / hrsg. J. Vollmer. – Bd. 1–4 (1801–1805).

у програмі на 1757/1758 н. р. філософ пропонує три можливих способи вивчення земної поверхні: математичне, політичне та фізико-географічне. Кожен із них має свої особливості і, відповідно, належить різним наукам, причому лише фізична географія спроможна дати всебічну характеристику Землі, океанів і морів, материків, островів і континентів. Такий дещо «натуралістичний» підхід до фізичної географії з часом зазнав певних змін, про що свідчить, наприклад, навчальний план на 1765/1766 н. р., в якому вочевидь спостерігається розширення предмета і поглиблення значення фізичної географії, зокрема за рахунок введення до її складу, крім власне фізичної, ще й «моральної та політичної географії» [7, с. 313].

Оприлюднений Ф. Рінком текст фізичної географії дає певні підстави стверджувати про наявність у ньому вагомої «антропологічної компоненти», яка увиразнюється в основних способах вивчення фізичної географії у тісному зв'язку з людською присутністю на земних теренах. Саме тому до зазначених уже чотирьох методологічних принципів (фізичного, математичного, морального і політичного) філософ додає ще меркантильні й теологічні підходи, на які, згідно з Кантом, слід також зважати, вибудовуючи цілісну географічну мапу Землі [9, с. 164–165]¹.

Кант і вольфівська географія

Кантівські лекції з фізичної географії не були чимось винятковим для тогочасної університетської науки. Курси з цієї дисципліни читало багато викладачів природничих наук і математики. Такий курс читав і Вольф – щоправда, як одну з математичних дисциплін. Про це свідчить відомий трактат німецького вченого “Anfangs-gründe aller mathematischen Wissenschaften”, у третьому томі якого є невеличкий, але вельми змістовний розділ, цілком присвячений обґрунтуванню фізичної географії як математичної науки [16, с. 1379–1412].

Значно більший за обсягом і вагоміший за змістом розділ з географії та гідрографії міститься у четвертому томі п'ятитомного латиномовного трактату “Elementa matheseos universae”, де математичному обґрунтуванню цих дисциплін приділено особливу увагу [17, с. 1–84]. Тож не дивує та обставина, що виклад географії розгортається за геометричним алгоритмом: дефініції, схолії, демонстрації (доведення), короларії, теореми, проблеми, висновки. Окрім того, у цьому

трактаті значно збільшено як змістовний, так і формально-математичний компоненти географічної науки, свідченням чого є велика кількість складних математичних розрахунків, географічних і гідрографічних (зокрема, навігаційних) обчислень. Це й не дивно з огляду на «цільову аудиторію» латиномовного курсу, який був призначений майбутнім фахівцям із математики і природознавства.

Щодо визначення предмета географічної науки, то у Вольфа нічого нового ми не знайдемо, адже він схиляється до досить традиційного розуміння. Для нього географія є вченням про форму, розміри і будову земної поверхні. Цінним надбанням Вольфової географії було використання нових (як на той час) астрономічних методів, що базувалися не лише на емпіричних спостереженнях зоряного неба, а й на новітніх алгебраїчних і геометричних підходах – зокрема, на застосуванні логарифмів для розрахунку меридіанів і паралелей, обчисленні відстані з урахуванням різних кутів розташування об'єктів на місцевості тощо. Не менш важливим було обґрунтування підстав, на яких географія має розташовуватися *після* астрономії й астрології, але обов'язково *перед* хронологією як наукою про час, його структуру, системи календарів й особливості різних методів виміру часу в астрономії, астрології, математиці та фізиці. Для Вольфа і його послідовників географія як наукова дисципліна тяжіє до математики, її методів і підходів до розрахунку розмірів материків, континентів, океанів, гірських хребтів, земних відстаней, меридіанів і паралелей тощо. Тож не випадково німецький метафізик розглядав географію не в «чистій», а у так званій змішаній частині математики. Віднесення географії до математики було не лише даниною певній академічній традиції, а й свідченням досить глибоких і різнобічних математичних знань німецького «князя філософії». Зазначимо, що Кант не надавав особливого значення математичному обґрунтуванню свого курсу з географії, хоча, як свідчать нотатки слухачів, на початку академічної кар'єри він до певної міри дотримувався Вольфових настанов у цьому питанні². У його бібліотеці (яка частково збереглася донині) є примірники німецькомовних математичних трактатів Вольфа із нотатками, що стосуються і відповідних географічних розділів. Хоча слід зважати на те, що свій виклад фізичної географії Кант базував не тільки на відповідних розробках Вольфа, а й на здобутках інших авторів, котрі спиралися на математичні підходи до викладу географії – зокрема таких відомих тогочасних науковців, як Йоганн Луловс і Август Кьостнер.

¹ До цього треба додати ще й згадану філософом якусь «літературну географію». Географічні ідеї Канта з часом здобули підтримку серед науковців. Свідченням цього є, наприклад, сучасне багатотомне видання “International Encyclopedia of Human Geography”.

² Про потребу нового осмислення кантівських матеріалів з географії пише С. Елден [4].

Про математичні принципи у Канта йдеться у «пролегоменах» до його курсу лекцій з фізичної географії, що мають відповідну назву – “*Mathematische Geographie*”. Ці матеріали увійшли до Кантового підручника з фізичної географії, який видав Р. Фінк.

Як свідчать Кантові нотатки, а також студентські записи, виклад фізичної географії відбувався під диктовку філософа (так званий *Diktat-Textes*). Таку методику викладачі німецьких університетів використовували тоді, коли не було змоги рекомендувати студентам якийсь виданий підручник. Приміром, більш-менш прийнятних навчальних посібників з фізичної географії на той час ще не існувало ¹.

Фізична географія як різновид прагматики

Тривале викладання фізичної географії переконало Канта в тому, що її не можна розглядати лише як природничо-наукове вчення про земну поверхню, бо за своєю інтенцією ця дисципліна уподібнюється до антропології, котру ще потрібно було створити як щось принципово відмінне від дисциплін метафізичного циклу. За задумом Канта, майбутній курс з антропології як за методом, так і за стилем, манерою викладання *мав більше тяжіти до фізичної географії, ніж до емпіричної чи раціональної психології*. Це цікавий і вельми промовистий факт: Кантове усвідомлення особливостей антропології здійснюється як на підставі відокремлення її від метафізики – емпіричної та раціональної психології, так і через виявлення її певної спорідненості з такою емпіричною, описовою дисципліною, як фізична географія. Видається, що ця їхня близькість значною мірою ґрунтувалася саме на тому, що у викладі фізичної географії задовго до появи своєї антропології Кант ставив за мету *дати докладний опис зовнішнього світу як надбання людського досвіду*. Тож вивчення земної поверхні, її фізичного і біологічного розмаїття повинно відбуватись, за Кантом, з урахуванням людської присутності ². Для нього людський до-

свід артикулює і впорядковує зовнішню природу як щось осмислене і значуще, як світ. Відповідно до його навчальних планів і матеріалів курсу, а також тексту підручника, саме в такому ключі відбувалась тематизація фізичної географії як академічної дисципліни та її викладання студентам.

Про тематичне розширення курсу з фізичної географії свідчить залучення до нього кількох розділів про людину, які розглядали досить широке коло проблем, зокрема питання, що можна віднести до «компетенції» фізичної антропології. Чільне місце було відведено розгляду географічних, кліматичних і фізичних умов виникнення та формування рас, людських темпераментів, характерів і культурних смаків. Мабуть, це данина вельми популярним ідеям Шарля Монтеск'є, його принципу «географічного» детермінізму, який французький філософ застосовував задля об'ємнішого розуміння чинників, що впливають на розвиток людських звичаїв, моралі та суспільних законів.

Фізична географія і культура смаку

Курс фізичної географії містив і деякі інші, не менш цікаві розділи, значущі для кращого усвідомлення етапів формування кантівської антропології. Цікаво, що за своїм змістом вони начебто не мають прямого зв'язку не тільки з фізичною географією, а й із тим, що пізніше отримало назву культурної антропології. Ці геть не географічні сюжети німецький філософ розглядав як частину курсу з фізичної географії. Це особливо стосується того невеличкого розділу, в якому йдеться про те, що можна назвати культурою смаку. Визначаючи смак як «судження (*Urtheil*) про те, що людям подобається, що має для них загальний сенс», Кант звертає увагу на антропологічні відмінності, які виникають на підставі різних людських смаків, і тут же зауважує: «Відмінності людських смаків найчастіше породжують і поглиблюють взаємний осуд людей» [9, с. 319]. Чудовий пажаж, що нагадує відповідні місця з «Критики здатності судження»! Взагалі, у цьому маленькому розділі вміщено вельми тонкий аналіз людських здатностей до суджень і оцінок, їхньої залежності від зору, слуху, смаку і запаху. Причому Кант наголошує на культурно-антропологічних особливостях людського сприйняття, що зумовлює, – попри ідентичність базових біологічних властивостей людини, які забезпечують її стосунки із зовнішнім світом (зір, дотик, слух, відчуття запахів тощо), – формування у людей різних, часто протилежних, суджень, смаків і оцінок, здавалося б, щодо однакових явищ природи, а також антропологічних і культурних артефактів. Доволі характерною є і на-

¹ У своєму лекційному курсі Кант послуговувався такими працями: Varenius B. *Geographia generalis, in qua affectiones generales telluris explicantur etc.* Ab Isaaco Newton Math. Prof. Lucasiano apud Cantabrigienses. Editio secunda auctior et emendatior (1681); Halle J. S. *Die Naturgeschichte der Thiere in systematischer Ordnung. Die vierfüßigen Thiere, welche lebendige Jungen zur Welt bringen; nebst der Geschichte der Menschen. Mit Kupfern* (1757); Justi J. H. *Grundriß des gesamten Mineralreiches* (1757); Lulofs J. H., Kästner A. G. *Einleitung zu der mathematischen und physikalischen Kenntniss der Erdkugel* (1755); Wallerius J. G., Denso J. D. *Mineralogie, Oder Mineralreich von Ihm eingeteilt und beschrieben* (1763).

² Роберт Інкпен пише про взаємозв'язок між кантівським викладом географії та розумінням факту людської присутності в колі земних речей і просторових ландшафтів, а отже, особливостей людського сприйняття і тлумачення зовнішнього світу, яке зумовлює характер і спрямованість побудови фізико-географічного знання [6, с. 64–67].

зва розділу: «Відмінність між людьми з урахуванням їхнього смаку» [9, с. 319]. І всі ці антропологічні спостереження знаходимо у книжці з фізичної географії!

Фізична географія та її антропологічні конотації

Варто зазначити, що проблема взаємозв'язку фізичної географії та антропології здавна перебувала в центрі уваги кантознавців. «Із часом Кант усе більше концентрував свою увагу на антропологічних аспектах фізичної географії... адже саме це визначало ставлення людини до всієї природи, – зазначає сучасний дослідник Кантової антропології Голі Вільсон. – Кантівська теорія людського буття розвивається від космологічного до прагматико-морального буття, до розуміння людини як істоти, що живе на Землі і причетна до природних подій» [15, с. 14]. А відомий німецький кантознавець Вернер Старк, ретельно вивчивши питання, дійшов висновку, що введення до навчальної програми курсу антропології відбулось у зимовий семестр 1772/1773 н. р. Мабуть, не випадково лекції з антропології *слідували після* курсу фізичної географії, який завжди читали в осінній семестр. Крім того, впровадження антропології змусило Канта переглянути зміст і структуру деяких дисциплін, зокрема фізичної географії: «Ця інновація (викладання прагматичної антропології. – В. К.) мала великі наслідки для фізичної географії... Поперше, географія та антропологія перебувають у постійній зміні, і, по-друге, обидва курси... постають як академічні дисципліни, що ґрунтуються на безпосередньому життєвому досвіді та знаннях людей... Це призводить до того, що ті предмети, які раніше розглядали у фізичній географії, отримали своє місце в антропології» [14]. Справді, як свідчать програми і матеріали курсу з фізичної географії, таке «переміщення» хоча й відбулось, але не повністю, а частково. Знову-таки, матеріали лекцій з фізичної географії дають підстави для висновку, що цілковито позбутись оцих «антропологічних» ремарок і навіть цілих розділів Кант не мав ніякого бажання. І це, зрештою, було пов'язано з розумінням особливостей курсу, його важливого освітнього значення. До цього долучається ще питання компліментарності між фізичною географією і новою дисципліною – антропологією, яку автор «Критики чистого розуму» розглядав як самостійну університетську, академічну науку.

Визрівання основних ідей і підходів Кантової антропології відбувалося паралельно з його критичним переглядом емпіричної психології як дисципліни метафізичного циклу, що претендувала, як відомо, на роль своєрідної антропологічної доктрини. На нашу думку, критика догма-

тичної метафізики у поєднанні з викладанням фізичної географії спонукала кенігсберзького професора до надання прагматичній антропології статусу самостійної університетської дисципліни. Причому усвідомлення можливості такого відокремлення тривало одночасно зі з'ясуванням предмета і методів дослідження людини в межах цієї нової доктрини – прагматичної антропології. На наш погляд, поява цього різновиду антропологічного знання тісно пов'язана із викладанням Кантом курсу фізичної географії. Така обставина може видатися дещо дивною, однак численні свідчення як самого філософа, так і його колег та друзів підтверджують винятково сумлінне ставлення професора до цього курсу.

Утім, не всі фахівці визнають провідну роль фізичної географії у формуванні прагматичної антропології. Здається, переконаним прибічником такого зв'язку між фізичною географією та прагматичною антропологією був відомий кантознавець Бенно Ердман. Щоправда, він розглядав зв'язок Кантової антропології лише з його моральною і політичною географією, оскільки ці розділи виразно стосувалися власне людського буття [13, с. 48]. Але ж чи є наявність кількох невеличких розділів, що містять ескізний начерк так званої морально-політичної географії, достатньою підставою для висновку про вагомий вплив фізичної географії на концептуальну спрямованість прагматичної антропології?

Тож не дивно, що Ерик Адікес, Рейгард Брандт, Джон Заміто, Норберт Гінській схиляються до іншого підходу щодо цього питання. Для них більшу значущість мало викладання метафізичних дисциплін, особливо емпіричної та раціональної психології. Відомий кантознавець Н. Гінській вважає, що лекції з прагматичної антропології базуються передусім на емпіричній психології [5, с. 413–414]. До цієї думки схиляється також один з видавців Кантових лекцій з антропології Р. Брандт. Він переконаний, що, попри важливу роль фізичної географії у становленні прагматичної антропології, основні імпульси слід шукати у лекціях із метафізики, зокрема у поступовому, але невблаганному перегляді Кантом можливостей пізнання людини, її душі на засадах емпіричної та раціональної психології [2, с. 14–21].

Разом із тим зазначимо, що й критики версії залежності Кантової антропології від лекційного курсу з фізичної географії погоджуються з потребою брати до уваги цю вельми популярну дисципліну, оскільки тривале її викладання уможливило розуміння філософом *нової емпіричної бази* тих наукових дисциплін, які прямо чи опосередковано стосуються людини, умов її буття в околі не природи, а насамперед світу.

Тож фізична географія, хоч і не була тією єдиною університетською дисципліною, котра зумовила антропологічне вчення Канта, все ж відіграла вагомую роль у формуванні *нового емпіризму*, з яким він пов'язував прагматичну доктрину людської природи, критично сприймаючи й поцінуючи при цьому той «старий емпіризм», якого міцно дотримувалися як емпірична психологія (як метафізична дисципліна), так і тогочасні концепції «фізіологічної антропології» (наприклад, популярна теорія Ернста Платнера).

Зауважимо, що сам Кант убачав певну компліментарність між фізичною географією й антропологією. На підтвердження цієї думки доречно звернутися до його статті «Про різні людські раси» (1775), що вийшла в той час, коли філософ мав двадцятирічний досвід читання курсу з фізичної географії, однак усього два роки викладав прагматичну антропологію – принципово нову університетську дисципліну, яку він фактично започаткував як цілком *самостійну і до того ж неметафізичну науку*. З огляду на ідеї, викладені у цій програмній статті, важливо, що Кант свідомий наявності певного взаємозв'язку між фізичною географією й антропологією як університетськими, академічними дисциплінами. Для нього було очевидним, що, попри різні сфери дослідження (природа і людина), їх *об'єднує спільний космополітичний погляд на світ*.

Земний ландшафт і людський світ

Такий «космополітичний» статус цих двох прагматичних дисциплін надавав їм значення важливих інструментів формування у людини здатності до сприйняття й оцінювання наукового знання під кутом зору не його предметного змісту (чим займаються природознавство та емпірична психологія), а передусім «співвідношення у середині цілого, в якому перебувають люди і де кожний індивід посідає своє місце» [8, с. 443]. Для Канта таким цілим є *світ*, а його необхідним елементом – *людина*: «Світ – це лише субстрат і місце пригод, де ми перевіряємо нашу спритність і вміння. Світ – це земля, де ми набуваємо і використовуємо наші пізнання» [9, с. 158]. Тому географічні знання певним чином уможливають наш подальший життєвий досвід, його загальну схему [9, с. 157]. Кант переконаний, що наше розуміння світу формується обширом по-

дорожей, спостережень, «досвіду світу». При цьому, зазначає філософ, подорожі і спостереження мають для людини сенс і користь за умов, що «ми заздалегідь складаємо план наших подорожей, а це означає, що ми розглядаємо світ не як предмет лише зовнішніх відчуттів» [9, с. 157].

Щодо спорідненості географії й антропології філософ зазначає: «Фізична описова географія – перша частина знання світу і тому її ідея полягає в тому, щоби бути пропедевтикою у пізнанні світу» [9, с. 157]. Другою, конче необхідною частиною такого «всесвітнього пізнання» є вочевидь «пізнання людей, оскільки спілкування з ними розширює наші знання про світ. Такі знання потрібні для всіх прийдешніх поколінь. Вони тренують людей і дають підстави для створення антропології. Остання надає прагматичне, а не спекулятивне знання про людину» [9, с. 157].

Таким чином, на підставі свідчень, уміщених у Кантових статтях, нотатках, матеріалах лекцій і листах 1760–1790 рр., можна зробити висновок, що в ці роки Кант досяг такого рівня володіння всіма доступними, як на той час, матеріалами й основними методами дослідження, які практикувались у фізичній географії, що це, зрештою, спонукало його створити принципово нову навчальну дисципліну – антропологію. Фізична географія заклала підвалини якщо не *змісту* нового курсу, то принаймні деяких важливих *підходів* до розуміння його особливостей, призначення і методології. Звичайно, треба враховувати тематичні особливості цієї нової дисципліни, її звернення не до *світу як такого*, а передовсім до *людини як істоти*, котра живе і діє в цьому світі. До того ж зберігали своє значення структура і матеріали емпіричної психології Олександра Баумгартена. Тому курс з фізичної географії треба розглядати як один із стимулюючих факторів (не забуваючи про інші вагомні чинники) Кантових зусиль зі створення власної антропології, без урахування якого ми не збагнемо її новаторства. Отже, курс фізичної географії уможливив розуміння мети і спрямованості прагматичної антропології, її нових емпіричних засад. Кант усвідомив, що такі далекі від критичної філософії науки, як фізична географія і прагматична антропологія, спроможні виконувати не лише пізнавальні, а й культурні функції – певним чином формувати космополітично-прагматичні погляди на людський світ.

Список літератури

1. Adickes E. Untersuchungen zu Kants physische Geographie / E. Adickes. – Tübingen : Mohr, 1911. – 344 S.
2. Brandt R. Ausgewählte Probleme der Kantischen Anthropologie / R. Brandt // Der ganze Mensch : Anthropologie und Literatur im 18. Jahrhundert / hrsg. H.-J. Schings. – Stuttgart : J. B. Metzler, 1994. – S. 14–32.
3. Bowen M. Empiricism and Geographical Thought : from Francis Bacon to Alexander von Humboldt / M. Bowen. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 351 p.
4. Elden S. Reassessing Kant's Geography / S. Elden // Journal of Historical Geography. – 2009. – No 35. – P. 3–25.

5. Hinske N. Kants Idee der Anthropologie / N. Hinske // Die Frage nach dem Menschen / hrsg. H. Rombach. – Freiburg : Karl Alber, 1966. – S. 410–427.
6. Inkpen R. Science, Philosophy and Physical Geography / R. Inkpen. – London ; New York : Routledge, 2005. – 164 p.
7. Kant I. Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbjahre von 1765–1766 / I. Kant // Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Bd. II. – Berlin, 1912. – S. 303–313.
8. Kant I. Von den verschiedenen Racen der Menschen / I. Kant // Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Bd. II. – Berlin, 1912. – S. 427–443.
9. Kant I. Physische Geographie Auf Verlangen des Verfassers aus seiner Handschrift herausgegeben und zum Theil bearbeitet von Dr. Friedrich Theodor Rink / I. Kant // Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Bd. IX. – Berlin, 1923. – S. 153–437.
10. Kant I. Nachricht an das Publikum, die bey Vollmer erschienene unrechtmäßige Ausgabe der physischen Geographie von Im. Kant betreffend. – 29 Mai, 1801 / I. Kant // Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Bd. XII. – Berlin, 1922. – S. 370–372.
11. Livingstone D. N. Immanuel Kant, Subjectivism and Human Geography : A Preliminary Investigation / D. N. Livingstone, R. T. Harrison // Transactions of the Institute of British Geographers. – 1981. – Vol. 6 (3). – P. 359–374.
12. May J. Kant's Concept of Geography and Its Relation to Recent Geographical Thought / J. May. – Toronto : University of Toronto, 1970. – 280 p.
13. Reflexionen Kants zur Anthropologie. Aus Kants handschriftlichen Aufzeichnungen / hrsg. von Benno Erdmann. – Leipzig : Fues's Verlag (R. Reisland), 1882. – 222 s.
14. Stark W. Immanuel Kants physische Geographie – eine Herausforderung? / W. Stark // Text der am 4. Mai 2001 in der Philipps-Universität, Marburg (Germany) als Honorarprofessor gehaltenen Antrittsvorlesung. – Режим доступу: http://staff-www.uni-marburg.de/~stark/ws_lese4.htm. – Назва з екрана.
15. Wilson H. L. Kant's Pragmatic Anthropology : Its Origin, Meaning, and Critical Significancen / H. L. Wilson. – New York : SUNY, 2006. – 165 p.
16. Wolff Ch. Anfangs-gründe aller mathematischen Wissenschaften / Ch. Wolff. – Bd. III. – Halle : Rengerischen Buchhandlung, 1725. – S. 909–1489.
17. Wolff Ch. Elementa matheseos universae. Tomus IV, Qui Geographiam cum hydrographia, chronologiam, gnomonicam, pyrotechniam, architecturam militarem atque civilem complectitur / Ch. Wolff. – Halle : Prostat in Officina Rengeriana, 1738. – 494 p.

V. Kozlovskiy

ON THE ANTHROPOLOGICAL IMPLICATION OF IMMANUEL KANT'S PHYSICAL GEOGRAPHY

The article focuses on the close relations between I. Kant's anthropology and his lectures on physical geography, which are provided by the new empiricism, which is based on the principles of pragmatism and cosmopolitanism.

Keywords: anthropology, physical geography, transcendentalism, new empiricism, terrestrial landscape, human world, human knowledge, communication, pragmatism, cosmopolitanism.

Матеріал надійшов 24.02.2012.

УДК 1(091):165.721

Семеняка О. О.

«ЧЕРЕЗ ЛІНІЮ»: ДИСКУСІЯ ЕРНСТА ЮНГЕРА ТА МАРТІНА ГАЙДЕГГЕРА ПРО ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НІГІЛІЗМ

У статті проаналізовано дискусію між видатними німецькими філософами Е. Юнгером (1895–1998) і М. Гайдеггером (1889–1976) про сутність європейського нігілізму, його сучасну фазу та можливі шляхи подолання. Показано зв'язок цієї дискусії з консервативно-революційними ідеями Е. Юнгера.

Ключові слова: нігілізм, метафізика, консервативна революція, Робітник, воля до влади, техніка, модерн.

Оскільки першим західноєвропейським філософом, який діагностував «смерть бога» і передбачив поширення нігілізму теренами Європи,

був Ф. Ніцше, стисле окреслення його концептуального внеску – необхідна преамбула для розуміння підстав діалогу видатних співвітчизників